

AKTAMAR KİLİSESİ

Hrand D. Andreasyan

Aktamar adasında bulunan Surp Haç kilisesi, Vaspurakan kralı Gagik tarafından X. asrın başlarında yaptırılmıştır. Vaspurakan eyaleti hâkimi olan Ardzruni hânedânının reisi Gagik Ardzruni, Ani'deki Bakratuni krallığı ile Arap emirleri arasında çıkan şiddetli ihtilâf ve mücâdeleden istifade ederek arablarla olan münâsebetini sıklaştırmış, fi'len onların hizmetine girmiş ve nihayet Ermeniye vâlisi Emir Yusuf tarafından 907-8 senesinde, Ani'deki Bakratuni kralı I. Simbat'a rakib olarak Ermeni kralı tanınmıştır.

Siyâset ve harp sahalarında gösterdiği keskin zekâ ve kabiliyeti sâyesinde yurdunu birçok bakımdan geliştirmeye ve emniyeti sağlamağa muvaffak olan kral Gagik, geniş bir imâr faaliyetine girmiştir. Bu sahada, bilhassa Ostan¹ şehrinin kuruluşu, tahkimâtı ve Aktamar adasının muhkem bir iç-kale hâline getirilişi zikre şâyândır. Böylelikle, o zamana kadar tarihte mühim bir yer tutmamış olan Aktamar², X. asırda Vaspurakan'ın siyâsî merkezi olduktan başka, katolikosluğun oraya nakli dolayısıyla de Ermeni tarihinde mühim bir yer işgal etmiştir.

Bugün hâlâ mevcut bulunan Aktamar kilisesi, Ardzruni kralının imâr faaliyetinin en dikkate şâyân eseridir. Ardzruni hânedânının tarihçisi Toma Ardzruni, muâsırı olduğu kral Gagik'in faaliyeti ve bilhassa imâr işlerini mufassal bir surette hikâye etmiş ve bahis mevzûu kilisenin inşâsını teferruatıyla anlatmıştır³. Adı

¹ Ostan veya Vustan, Van gölünün cenup kıyısında ve Aktamar'a en yakın bir mevki'de bulunuyordu.

² Arap istilâsının başlangıcı sıralarında (654-655), Bizans-Ermeni orduları kumandanı Theodoros Rıştuni'nin Aktamar adasında tahkimât yapmış olduğuna dâir Ermeni müverrihlerinden Asolik ve Vardan'da bazı kayıtlara rastlanır.

³ Toma Ardzruni, *Ardzruni Hânedanı Tarihi* (ermenice), İstanbul 1852, s. 326-333.

geçen müverrihe nazaran, Aktamar'ı düşmanlara karşı bir sığınak hâline getirmeğe karar vermiş olan kral, ada sahillerini derin bir rihtım, kuleler ve köşkler ihtiva eden yüksek bir sur ile çevirmiş, adanın içinde açtırdığı bir koyu, hususî tertibatla su ile doldurarak ayrıca bir gemi sığınağı da vücûda getirmiştir.

Adanın tahkimat işleri ve krala mahsus köşkler, bahçeler, cebhanelikler ve diğer askerî tesisler yapıldıktan sonra, 915 senesinde kilisenin inşasına başlanmış ve 921'de bitirilmiştir. Aynı müverrihin verdiği mâlûmata nazaran, kilisenin mimârı olan Manuel'in emrinde her taraftan getirilmiş ve muhtelif milletlere mensub sayısız usta ve ameleler, geceli gündüzlü çalışıp, uzak diyarlardan ve bilhassa Ağstnik⁴ eyâletinin Godom köyündeki Zurarek denilen putperest bir kabileye âid olup kralın yıktırdığı kale ve tapınağından alınan taşları kullanılarak kilise kısa bir zamanda tamamlanmıştır. Müverrih, esas kısmı hâlen mevcut olan kilisenin mimârî şekli ve üzerindeki kabartmaları aynen anlatmış⁵ ve zamanla yıkılmış bâzı kısımları ve iç tezyinatı da mufassalan tasvir etmiştir. Sanat bakımından hiçbir değeri olmayıp kilisenin umûmî görünüşünü de bozmuş olan çan-kulesi ve hâlen mevcut bulunmayan narthex kısmı, esas binaya âid olmayıp bilâhîre (XVII. asrın sonlarında) ilâveten yapılmıştır. Bundan başka, İnciciyan'a nazaran⁶, kilise kubbesi 1556 senesinde yıkılmış ve tekrar yapılmıştır.

Aktamar kilisesinin mimârî ve bilhassa tezyinat sanatı bakımından aynı devreye âid diğer ermeni kiliselerinden ve husûsiyle Ani'deki binalardan çok farklı bir anlayış ve zevk mahsûlü olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır. Aktamar kilisesi, dinî bir mâbed, Allah'ın evi olmaktan ziyade, dünyevî zevklere düşkün bir kralın arzularına uygun olarak inşa edilmiş bir saray intibâhını verir; çeşidli hayat sahnelerini tasvir eden kabartmaları, bir kilise için mütad olmayan aydınlığı ve bilhassa krala mahsus galerinin kabartma ve freskleri ile profan ve heretik bir zevk ve zihniyetin ifadesidir. Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'den seçilmiş sahnelerle karışık avcılık, dövüş, bağcılık, işret ve hayvanlar arasında boğuş-

malar gibi tabiat ve hayvanat mâceralarını tasvir eden bu kabartmalar, Ortaçağ dinî mistisizmine zıd olarak, tamamiyle dünyevî duyguların ifadesidir. Bu cihet, kilisenin güney tarafında bulunan kral galerisinde daha bâriz bir surette görülür. Bugün tamamı mevcut olmayan ve medhâli bilâhîre yapılmış çan-kulesi ile kapatılmış bulunan bu galeri, kiliseye gelen kral için bir dua mahalli olmaktan ziyade bir zevk ve safa mahfili idi. Son zamanlara kadar dış tarafındaki bâzı kabartmalar ve bir kısım resim kalıntıları mevcut olan galerinin ilk vaziyetini tasvir eden müverrih Toma Ardzruni⁷, duvar resimlerinin birinde kral, kendisine hizmet eden güzel oğlanlar, bir hânende kafilesi ve raks eden kızlarla çevrili olduğu hâlde altınla müzeyyen bir tahta oturmuş, diğer bir freskte de kılıçla mücadeleler ve güreş sahneleri, arslan ve diğer vahşi hayvanlar, rengârenk çeşidli kuşlar resmedilmiş olduğunu söyler. İnciciyan⁸ kendi zamanında (XVIII. asrın sonunda) kral galerisinin taş parmaklıkla çevrilmiş olduğu hâlde mevcut bulunduğunu söyler. Lynch de⁹, aynı galerinin cephesindeki iki boğa ve iki koç başı, bir fil ve bir kaplan kabartmalardan başka, ancak ufak bir kısmı kalmış bulunan mükellef fresk parçalarını görmüştür.

Toma Ardzruni'nin anlattığına göre, kilisenin iç duvarları İncil'e âid birçok resimlerle süslenmişti. İnciciyan¹⁰, bu resimlerin mevcudiyetini tesbit etmişse de, bilâhîre, Lynch'in ziyareti senesinde¹¹ bunlardan pek az birşey kalmıştı. Esâsen, son Aktamar katolikosu Khaçadur, resimleri bozulmuş olan absidi, bir kaç resim parçası müstesna, tamamiyle maviye boyatmıştır¹².

Aktamar kilisesini diğer muâsır huristiyan mâbedlerinden ayıran hususiyetlerden biri de, kilisenin mütaddan ziyade aydınlık olmasıdır. Ermeni dinî mimârisinin mahsûlü olan Ortaçağ kilise ve manastırları, kalın duvarları üzerinde açılan ancak bir kaç ufak pencere ile dışardan pek az aydınlandığı ve kalın sütunların gölgesinde yarı karanlık bir vaziyette bulunduğu hâlde, içerisinde sütun bulunmayan Aktamar kilisesi, duvarların üzerinde

⁷ İnciciyan, *Aynı eser*, s. 332.

⁸ İnciciyan, *Aynı eser*, s. 152.

⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, London 1901, II, s. 133.

¹⁰ Lynch, *Aynı eser*, s. 152.

¹¹ Lynch, *Aynı eser*, s. 133.

¹² E. Lalayan, *Etnografya Dergisi*, XX, s. 201.

⁴ Ağstnik (Arzanéne-Alzini), Van gölü ve Muş arasında, bugünkü Bitlis ve Siirt vilâyetlerini de kısmen içine alan bölgenin eski adıdır.

⁵ Kilisenin 1910 senesindeki mimârî ve tezyini vaziyetinin teferruatlı izâhı için bk. E. Lalayan, *Etnografya Dergisi* (ermenice), Tiflis 1910, nr. XX, s. 197 vd.

⁶ İnciciyan, *Coğrafya* (ermenice), Venedik, 1806, c. I, s. 151.

açılan dar ve uzun pencereleriyle, 12 adet küçük penceresi ve kubbenin 8 penceresinden aldığı bol ışıkla tamamiyle aydınlanır. Kilisenin ihtişamı bakımından aydınlığa ehemmiyet verilmiş olması keyfiyeti, kral Gagik'in Ostan kalesinde yaptırdığı hususî bir şapele âid Toma Ardzruni'nin verdiği tafsilâttan da anlaşılmalıdır. Müverrihin dediğine göre, aks ettirdiği ziya ile gözleri kamaştıran ve yüreklere neş'e veren yaldızlı ve rengârenk tezyinatla süslenmiş olan bu şapelin kapı ve pencerelerinden güneş ışığı tulû'dan gurûba kadar, deniz üzerinden in'ikâs ederek kilisenin içini aydınlatır ve resimlerle türlü nakışların etrafında dolaşarak husûle getirdiği hârikulâde bir manzara ile görenleri hayret içinde bırakırdı¹³. Güneşin mâbedle olan bu münâsebeti, bir tesadüf veya zevk eseri olmasa gerek. Hemen bütün Şark dinlerinde olduğu gibi, Ermeni putperestliğinde de güneşe tapmak başlıca bir ibâdetti. Asırlar boyunca gerek Yunan ve gerek İran dinlerinin tesiri altında muhtelif değişikliklere uğrayan ermeni dininde güneş ilâhı, Arek, Arev; İran dininin tesiri altında da Mihr adları ile dâima önemli bir yer işgal etmiştir. Hristiyanlık devrinde de, Arevortik (Güneş oğulları, Şemsüler) nâmı altında, aynı ibâdeti icrâ eden tarikatlara rastlanmıştır. Güneşe ibâdet etmek âdetinin, eski Urartu krallığının merkezi olan Van bölgesinde daha çok kökleşmiş olduğu görülmektedir. Urartu dininde güneş ilâhı olan Ardini, memleketin baş ilâhı Khaldi'den sonra ikinci mevki'i işgal ederdi ve Urartu kraları aynı ilâhın Muşaşir'deki tapınağını hususî bir merâsimle ziyaret ederlerdi¹⁴. Bu ibâdetin izlerinin son zamanlara kadar hâik âdetlerinde halâ mevcut olduğu, Lalayan'ın Van bölgesi hâik âdetleri hakkında yaptığı tedkikinde görülmektedir. Bu âlimin bildirdiğine göre, köylerde, evlenme merâsiminin ertesi günü sabahı, gelin ve güveyi, düğün alayını teşkil eden dost ve akrabaların, çalgıcıların ve bâzan da bir papazın refâkatinde olmak üzere evin damına veya diğer yüksek bir yere çıkarılmaktadırlar. Orada, gelin ve güveyi bir mendilin iki ucundan tutarak yüzleri doğuya dönmüş vaziyette dururlar; çalgıcılar ve hazır bulunanlar da doğan güneşe hitâben şarkılar söyler ve yeni evliler için iyilik dilerler¹⁵.

¹³ Toma Ardzruni, *Aynı eser*, s. 328.

¹⁴ N. Adontz, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1946, s. 195, 222.

¹⁵ E. Lalayan, *Van bölgesinde etnoğrafik araştırmalar* (Etnografya dergisi), XX, s. 157-158.

Kilise tezyinatında ve kabartmalarında asma yaprağı, üzüm ve bağ sahnelerinin geniş bir yer işgal etmesi, Van bölgesinde çok eski zamanlardan beri halkın şaraba gösterdiği rağbetin ve bağıcılığın bir neş'e kaynağı olmaktan başka, iktisadî ehemmiyeti hâiz bulunmasından ileri gelmiş olsa gerektir. Kadim devirlerde, Urartu ziraatında bağıcılığa çok önem verilir ve şarab mukaddes bir içki sayılırdı. Bu cihet, Âsur kralı Sargon'un kitabelerinde açık bir surette görülür. Mezkûr kral, Ulkhu şehrinde şarabla dolu bir çok kapları boşalttığını ve Muşaşir'de Urartu krallarının ibâdete mahsus şarabla doldurdukları bronzdan büyük bir vazo bulduğunu söyler¹⁶.

Yerli halkın M. S. XI. asırda da şaraba gösterdiği aynı rağbet, Arab seyyahı Nâsir-ı Husrev'in *Sefernâme*'sinde görülür. Adı geçen müellif, Ostan şehrinde, domuz etinin kuzu eti gibi satıldığını ve halkın, kadınlar da dahil olmak üzere, sıralarda oturarak alenen ve pervasızca şarab içtiğini yazar¹⁷. Yakın zamana kadar Van şehrinin mühim bir semtine Aykestan (Bağlık) adı verilmiş olması da, aynı vaziyetin devamının bir işâreti olsa gerek.

Batı ve Doğu dünyaları arasındaki bir yolun kavşağında duran Aktamar kilisesi, mimârî şekli ve tezyinatıyla, orada birbiri arkasına hüküm sürmüş muhtelif millet ve dinlerin bir san'at halitasını teşkil eder. Orada, Urartu krallığından başlayarak, Ermeni, İran, Arap ve Bizans sanatının tesiri çeşitli teferruatta müşâhede edilir. Lynch'in dediği gibi, kilisenin mimârî şekli ve bilhassa tezyinatı, eski Âsur, Arap ve Bizans san'atının mühim bir halkasıdır¹⁸. Kabartmalardaki alegorik kuş ve hayvan şekilleri, Zerdüştinin tesirini gösterir ve arslan-boğa boğuşma sahneleri, Persepolis'deki Ahemenid sarayında görülenlerle tam bir müşâbehet arz etmektedir¹⁹. Bundan başka, gerek hayvan boğuşmaları ve gerek Tevrat'dan seçilmiş mücâdele sahneleri Zerdüştinindeki düâlite fikrinin bir ifâdesidir.

¹⁶ N. Adontz, *Aynı eser*, s. 228, 238.

¹⁷ Charles Schefer, *Nasir-i Khosrau, Relation du Voyage*, Paris 1881, s. 20, 21.

¹⁸ Lynch, *Aynı eser*, s. 132.

¹⁹ Aktamar'daki mezar taşlarında görülen ve kilise üzerindeki tezyinattan büsbütün başka bir şekilde olan hendeâî şekiller, daha sonra bu bölgeye giren Selçuk san'atının tesirini gösterir. R. Burton, *Achthamar* (Architectural Review), Mart 1958, London'dan iktibasen. *The Armenian Church*, New York, 1958 vol, 9.

Aktamar kilisesi, mimârî şekli ve hususiyle tezyinâtı bakımından aynı devirde gelişmiş olan Ani'deki mimârî san'at eserleriyle mukayese edilince, aynı millete ve dine mensub bu iki bölge hâlkı arasında zihniyet ve haricî tesir bakımından büyük bir fark göstermektedir. Tezyinatında hiç bir insan şekli ve dünyevî hayat sahnelerine rastlanmıyan Ani kiliseleri, daha ince bir sanat ve dinî zihniyet eseridir. Aktamar kilisesinin iptidaî ve kabaca realistik kabartmaları, hristiyanlık zihniyetinden hayli uzak mücâdele, zevk u safâ ve tabiat sahneleriyle, bölgenin dünyevî duygu ve hayatının profan bir ifâdesidir.